

Granițe și mediatori culturali

Daniela Maria MARȚOLE

Universitatea „Ștefan cel Mare” din Suceava

daniela.martole@usv.ro

Abstract: This paper focuses on the concept of “cultural transfer”, developed by historians Michel Espagne and Michael Werner, and the way in which borders influence the mobility of cultural objects. Central to the process of transfer are cultural mediators/transmitters/vectors who play, generally, overlapping roles in this inadvertent or deliberate enterprise. The transfer occurs either across national or geographical borders, or diachronically, across time, from one generation to another. Other related concepts, such as “cultural repertoire” and “cultural translation” are dealt with in the article.

Keywords: *cultural transfer, cultural translation, cultural area, cultural mediator.*

Definițiile timpurii prezentau cultura ca pe suma tuturor lucrurilor care definesc umanitatea și o diferențiază de natură. Pentru Ernst Cassirer, specialist în filosofia existențială, activitățile umane, cum ar fi munca, sunt caracteristicile definitorii ale omului și ar trebui privite ca un tot organic, care are o fibră comună: “Language, art, myth, religion, are not isolated, random creations. They are held together by a common bond.” (Cassirer 1944: 93). Această fibră, conform sociologului Chris Jenks (1993: 8-9) este setul de reprezentări simbolice care formează și reconstituie lumea. Prin urmare, chiar conceptual de „cultură” furnizează un principiu unificator în timp și spațiu, pentru popoarele lumii, cele din vechime și cele care continua să o populeze. Pentru primii antropologi, cultura era, așadar, domeniul comun al umanității. De-a lungul timpului, însă, conceptul a suferit modificări și a ajuns greu de gestionat pentru cercetători din diverse domenii. Jenks (1993: 11-12) condensează o multitudine de perspective asupra conceptului de cultură și le include în patru grupuri.

În primul, reprezentat de Samuuel Taylor Coleridge, Thomas Carlyle and Matthew Arnold, cultura este privită ca o categorie cognitivă impregnată de ideea de perfecțiune în gândirea și acțiunile individului. Considerată o manifestare a aspirațiilor și a speranțelor umanității, cultura este singura modalitate de a ține piept anarhiei și haosului interior și exterior. Puternic influențat de teoria evoluționistă a lui Darwin, cel de-al doilea grup pune semnul egalității între cultură și civilizație. Cultura este o categorie colectivă care reflectă dezvoltarea intelectuală și morală a societății. Cea de-a treia categorie de perspective consideră cultura ca fiind un ansamblu colectiv al elementelor artistice și intelectuale dintr-o comunitate, sens similar cu cel al

termenului în uzul cotidian, care include ideea de exclusivitate, particularitate, elitism sau cunoștințe de specialitate. În sfârșit, ultimul set de perspective, care derivă din domenii ca sociologia, antropologia sau studiile culturale, consideră cultura o categorie socială, legată de întregul mod de viață al unui popor.

Abordările conceptului de cultură din ultimele zeci de ani se concentrează asupra transferului cultural, termen menit să înlocuiască concepte mai largi și mai difuze ca „relații culturale”, „schimburi culturale”, „influență literară”, „circulație culturală” (Jørgensen & Lüsebrink 2021). Cadrul metodologic și teoretic care reglementează conceptul de transfer cultural a fost inițiat de istoricii Michel Espagne și Michael Werner, în anii optzeci ai secolului trecut, din dorința de a defini relațiile istorice dintre Franța și Germania. Aceștia au dorit să aducă împreună, pe de o parte, studiile traductologice, și, pe de altă parte, teoria contactelor dintre limbi, intertextualitatea și teoriile receptării dezvoltate de Hans Robert Jauss și Wolfgang Iser.

Contopirea aceasta fusese deja anticipată de teorii și practici cum ar fi „traducerea culturală”, pe care o serie de antropologi au definit-o ca ceea ce se întâmplă în interacțiunile culturale, atunci când fiecare din părțile implicate încearcă să înțeleagă acțiunile celeilalte părți (Burke & Hsia 2007).

Peter Burke (2009: 58) susține ideea că traducerea are un loc central în transferul cultural deoarece, pe de o parte, scoate în evidență efortul, strategiile și tacticile pe care individul, sau grupul, trebuie să le facă pentru a localiza ceea ce este strain (“to domesticate the alien”), iar pe de altă parte este un process neutru, asociat conceptului de relativism cultural, conform căruia toate culturile au valoare egală și sunt expresii legitime ale unor diverse tipuri de existență umană. Michel Espagne (2021: 25-26) subliniază și el legătura între transferul cultural și traducere, cu condiția ca aceasta din urmă să nu fie o simplă transpoziție lingvistică și să se concentreze, de asemenea, asupra contextului, în sensul cel mai larg al termenului. Ca să demonstreze importanța pe care tradiția traducerilor o are în înțelegerea unei culturi străine, Michel Espagne dă exemplul trupelor germane din Franța care au cercetat arhivele franceze pentru a vedea ce anume din istoria Germaniei era păstrat acolo și pentru a face un inventar minuțios a tuturor traducerilor din limba germană care se aflau în arhive. De altfel, după cum observă Stefanie Stockhorst (2010: 12), însăși cultura germană este beneficiara acestui tip de transfer prin traducere, după cum sugerează evoluția pieței de carte germană. Conform cataloagelor târgurilor de carte ale timpului, în secolul al XVIII-lea, ca rezultat al creșterii gradului de alfabetizare în rândul populației germane, o treime din cărțile comercializate erau traduceri. Concluzia lui Espagne este că traducerea nu este altceva decât transferul dintr-un context cultural în altul, cu participarea crucială a traducătorilor ca mediatori culturali. Chiar definiția conceptului de cultură trebuie gândită contextualizat, în funcție de aria de cercetare care a activat-o. După unii teoreticieni, pentru a înțelege multiplele sensuri care au fost atașate conceptului de cultură, trebuie să examinăm mai întâi unele dintre contextele în care acestea au fost dezvoltate și utilizate (Hammersley 2019: 2).

Petra Broomans (2021) consideră că noua disciplină centrată pe transferul cultural a luat ființă pe fundalul unor momente cruciale în studiile filologice, cum ar fi criza istoriografiei literare sau turnura culturală din studiile

traductologice de la sfârșitul secolului al douăzecilea. Premisa după care se ghidează această abordare este aceea că orice obiect cultural supus transferului dintr-o zonă culturală în alta trece printr-un proces continuu de transformare, reinterpretare, resemnificare sau recitare (Jørgensen & Lüsebrink 2021).

Această abordare a transferului cultural nu este, prin urmare, o teorie a relațiilor interculturale, ci mai degrabă o încercare de a conceptualiza astfel de procese interculturale ca circulația și receptarea unor texte, practici culturale sau forme de cunoaștere între arii culturale diferite. Prin arie culturală Jørgensen și Lüsebrink înțeleg un spațiu geografic care are una sau mai multe limbi de comunicare, un sistem de comunicare specific și valori culturale specifice, fără ca aceasta să aibă însă un caracter omogen, fiind mai degrabă un melanj de elemente culturale diferite. Conceptul este identic cu cel de „zonă culturală” pe care Michel Espagne îl prefera celor de țară sau națiune, datorită sugestiei de uniformitate și delimitare pe care acestea din urmă o transmit. Granițele și spațiile delimitate astfel sunt în permanentă schimbare, devenind extrem de mobile, chiar fluide, astfel încât „încarcerarea” unui fenomen cultural într-un spațiu geografic închis pare să fie o dovadă de subiectivitate etnocentristă. Într-un studiu care analizează situația scriitorilor dintr-o anumită limbă care scriu din afara spațiului național, Mircea A. Diaconu (2014: 136) vorbește despre fragilitatea corpului geographic al statelor-națiune și despre această fluiditate a granițelor, mereu supuse contestării și deschise, în ultimă instanță, în ciuda faptului că mulți critici continuă să se raporteze la unități etnopolitice cu limite bine conturate și structurate în jurul unui singur centru al autorității. Mircea A. Diaconu numește literatura percepută prin prisma acestui centralism „statală”¹ și o opune culturilor literare care își formează identitatea în zone transfrontaliere, la intersecția mai multor spații culturale.

Acest centralism influențează inclusiv percepția unor fenomene culturale ce se regăsesc pe arii largi care nu țin cont de delimitările naționale. Folcloristul american Alan Dundes (1996), într-un studiu privind prezența pan-balcanică a legendei meșterului Manole, vorbește despre nevoia de a scoate studiile folclorice de sub carapacea abordării localizante și „parohiale” care limitează studiul temelor literaturii populare la un spațiu național. Un exemplu notoriu este chiar conceptul de *Weltliteratur* pe care Goethe, care nu credea nici în arta, nici în știința patriotică, îl înțelegea ca pe un nesfârșit proces de contaminare care nu ține cont de granițe (Greenblatt 2009).

Broomans menționează încercările comparatiștilor de a transcende barierele naționale pentru a realiza o istorie literară transnațională, contribuind astfel la apariția studiilor de transfer cultural. Aceste interacțiuni interculturale au adus din ce în ce mai mult în centrul atenției rolul de mediator cultural. Acesta

¹ These show, in spite of recent nationalist and anti-immigration flare-ups, how fragile, deceptively stable, and conventional borders can be, how “soft” – shifty, ever contested, historically fluid, and ultimately “open” – the geographical body of a nation-state has been and is likely to stay. Nonetheless, most critics are still following in the long line of thought that is presumed to be dealing with self-enclosed national literary spaces and, by the same token, with “hard” identitarian territories, that is, with ethnopolitical units considered well contoured and “naturally” structured around a single center of authority. I would call, for lack of a better word, the understanding of literature and literary tradition beholden to this “centralism” *statal*. (Diaconu 2014: 136)

îndeplinește, de regulă, un cumul de roluri interdependente la intersecția unor medii lingvistice, artistice sau geografice diferite, condiționate de motivații estetice, ideologice sau economice. Mediatorul (sau transmitătorul cultural, cum îl numește Broomans) este un agent polifonic al schimbului intercultural și influența sa se reflectă atât în procesul, cât și în rezultatul transferului.

La sfârșitul unui articol dedicat baladei *Meșterul Manole*, Eric Tappe (1984) relatează o anecdotă despre vizita reginei Elisabeta a României în Marea Britanie din 1890, subliniind interesele literare ale reginei care prinseseră forme prozaice sau poetice și fuseseră publicate în limba germane sub pseudonimul Carmen Silva. Punctul central al relatării lui Tappe este traducerea spontană din germană în engleză pe care regina o face textului său *Meister Manole*, “for two hours on end, with no hesitations”², în fața a doi actori, Sir Henry Irving și Dame Ellen Terry. Evitând politicos invitația implicită a scriitoarei la o viitoare colaborare, Henry Irving îi răspunde că o astfel de piesă de teatru ar merita publicul de la Oberammergau³, replica pe care Tappe o consider un triumf al diplomației. Această scurtă anecdotă subliniază importanța vitală a mediatorilor sau a transmitătorilor culturali și ideea că transferul are loc într-un continuum geographic și temporal. Regina Elisabeta a României, de etnie germană, a participat la procesul de mediere culturală în mai multe sensuri, în și dinspre cultura română. A fost prozatoare, poetă, cronicar al vieții de la curtea regelui Carol I, promotoare a culturii române dincolo de granițele naționale. A scris despre România în germană și franceză, opera i-a fost tradusă în engleză, a tradus în germană poeți români iar la un secol după vizita ei în Anglia un critic consemnează, în engleză, adaptarea în limba germană pe care regina o face legendei meșterului Manole. Mediarea culturală acționează multidirecțional, atât sincronic cât și diacronic.

În numele acelor autori și literaturi care se află la confluența mai multor culturi, Andrei Terian (Terian 2019: 17)⁴ modifică binarismul cultură sursă-cultură țintă și dezvoltă conceptul de „triangulație culturală”. Deși nu contestă relevanța organizării binare, prin disocieri, opoziții și comparații, când miza este înțelegerea cu acuratețe a anumitor fenomene culturale cu un profund caracter local, Andrei Terian subliniază nevoia de acest nou concept pentru înțelegerea condiției literaturilor așa-zis minore, cum ar fi literatura maghiară produsă în România sau Slovacia. Acestea sunt tributare atât spațiului „național” în care au fost produse, cât și culturii din care își extrag trăsăturile etnice. În studiul citat, Mircea A. Diaconu (2014: 137) își exprimă îndoiala că aceste „microliteraturi” vor putea fi vreodată înglobate în cultura-mamă, cu atât mai mult cu cât acestea se evidențiază în primul rând prin ceea ce le individualizează în ambele spații. În consecință, mediarea culturală în ambele sensuri are o importanță crucială atât în spațiul de origine cât și în spațiul

² Timp de două ore fără întrerupere și fără ezitare. (traducerea noastră)

³ Sat în landul Bavaria, Germania, cunoscut pentru celebrele pune în scenă ale Patimilor lui Iisus.

⁴ To put it in more abstract terms, we must acknowledge the instrumentality of cultural triangulation in understanding the condition of the so-called “minority literatures” such as the Hungarian literature produced in Romania or Slovakia, which find themselves in a relation of double dependence, both on the “national” culture of the state wherein they were produced and the culture of the state with which they share some form of ethnic congeniality. (Terian 2019: 17)

„gazdă” Potrivit lui Michel Espagne (2013)⁵, orice individ sau grup care migrează între zone naționale sau lingvistice, etnice sau religioase diferite poate fi un vector al transferurilor culturale.

Roig-Sanz și Meylaerts (2018: 6) subliniază atenția din ce în ce mai mare acordată rolului pe care îl au astfel de mediatori în interacțiunile interculturale, subliniind, în același timp, perspectiva subiectivă și unilaterală pe care o adoptă în genere cercetătorii:

Cultural mediators combine several interdependent roles across linguistic, artistic and geographical borders: they can be writers, and translators, and art and literary critics, and publishers, and cultural animators, and journalists, and art dealers, and university professors, and diplomats, and literary agents. Crucially, to understand their role as a writer, one needs to understand their other roles as well. (Roig-Sanz & Meylaerts 2018: 6)

În ceea ce privește transferul, îl considerăm a fi un continuum generational, care nu are neapărat o direcționalitate diacronică present-viitor și care permite și altor utilizatori accesul la cultură (privită în sens larg), cu condiția ca aceștia să-și manifeste disponibilitatea de a deveni receptori în această interacțiune. Perspectiva noastră este influențată de conceptul de „repertoriu cultural” care, în opinia lui Even-Zohar, este totalitatea opțiunilor folosite în mod general de un grup, și individual de membrii acestuia, pentru organizarea vieții⁶. Deși membrii grupului au tendința să-și însușească acest repertoriu ca pe un bun pe care îl au la dispoziție, acesta este rezultatul unui proces de construcție, învățare și adopție, chiar dacă acest proces nu este întotdeauna deliberat:

This making is continuous, although with shifting intensity and volume. On the one hand, it may be made inadvertently (1) by anonymous contributors, whose names and fortune may never be known, but also deliberately, (2) by known members who are openly and dedicatedly engaged in this activity. (Even-Zohar 1997: 357)⁷

Michel Espagne enumeră și comercianții printre mediatorii culturali, aceștia transferând, pe lângă mărfuri, reprezentări și cunoștințe. Această idee este convergentă cu definiția pe care Even-Zohar o dă transferului cultural: “the process whereby imported goods are integrated into a home repertoire, and the

⁵ Tous les groupes sociaux susceptibles de passer d'un espace national ou linguistique ethnique ou religieux à l'autre peuvent être vecteurs de transferts culturels. Les commerçants transportant des marchandises ont toujours véhiculé également des représentations ou des savoirs. Les traducteurs, les enseignants spécialistes d'une aire culturelle étrangère, les émigrés politiques, économiques ou religieux, les artistes répondant à des commandes, les mercenaires, constituent autant de vecteurs de transferts, et il convient de tenir compte de leurs différentes médiations (Espagne 2013).

⁶ “The aggregate of options utilized by a group of people, and by the individual members of the group, for the organization of life.” (Even-Zohar 1997: 355)

⁷ Această construcție este un proces continuu, chiar dacă are perioade neregulate ca intensitate și volum. Pe de o parte, acest proces poate fi realizat în mod involuntar (1) de contributori anonimi ale căror nume și destine s-ar putea să nu fie cunoscute niciodată, pe de altă parte poate fi realizat în mod deliberat de membri cunoscuți ai grupului care își asumă deschis și dedicat această responsabilitate. (traducerea noastră)

consequences generated by this integration.” (Even-Zohar 1997: 359)⁸ Mai mult decât atât, conform lui Even-Zohar, atunci când transferal este realizat cu success, nu doar bunurile, în sine, sunt localizate, ci și nevoia de aceste bunuri. Espagne (2013) vorbește despre transferal bazat pe circulația obiectelor, colecții de cărți sau obiecte de artă, biblioteci sau arhive, depozitare ale memoriei collective care, sfidând fluiditatea granițelor tind să consolideze identitățile.

În ciuda evidenței, subliniată și mai pregnant de economia globală, că fenomenul cultural nu a fost niciodată imuabil, cercetarea literară și istorică are tendința să ignore faptul că elementul local se modifică de obicei sub presiunea lumii înconjurătoare (Greenblatt). Dizolvarea accelerată a granițelor, naționale sau de alte tipuri, catalizată de tehnologie, oferă noi oportunități de analiză a mobilității fenomenelor culturale, a proceselor memoriei și a reprezentărilor identitare. Această nouă paradigmă a transferului cultural deschide însă o perspectivă proaspătă transnațională și interdisciplinară asupra spațiului european (și global) eterogen, străbătut de numeroase rețele conectoare.

BIBLIOGRAFIE

- Broomans 2021: Petra Broomans, “The Meta-Literary History of Cultural Transmitters and Forgotten Scholars in the Midst of Transnational Literary History”, in Steen Bille Jørgensen & Hans Jürgen Lüsebrink, *Cultural Transfer Reconsidered. Transnational Perspectives, Translation Processes, Scandinavian and Postcolonial Challenges*, Boston, Brill Rodopi, pp. 64-81.
- Burke & Hsia 2007: Peter Burke & Hsia Po-Chia Ronnie (eds), *Cultural Translation in Early Modern Europe*, Cambridge University Press.
- Cassirer 1944: Ernst Cassirer, *An Essay on Man. An Introduction to Philosophy of Human Culture*, New York, Doubleday Anchor Books.
- Diaconu 2014: Mircea Diaconu, “Reading Microliterature: Language, Ethnicity, Polyterritoriality” in Mircea Martin, Christian Moraru, Andrei Terian (eds.), *Romanian Literature as World Literature*, New York, Bloomsbury Academic, pp. 135-156.
- Espagne 2021: Michel Espagne, “What are Cultural Transfers?”, in Steen Bille Jørgensen & Hans Jürgen Lüsebrink (eds.), *Cultural Transfer Reconsidered. Transnational Perspectives, Translation Processes, Scandinavian and Postcolonial Challenges*, Boston, Brill Rodopi, pp. 23-43.
- Espagne 2013: Michel Espagne, « La notion de transfert culturel », in « Revue Science/Lettres », 1, disponibil online: <https://doi.org/10.4000/rsl.219>, accesat 20 martie 2023.
- Even-Zohar 1997: Itamar Even-Zohar, “Cultural repertoire and the Role of Transfer”, in “Target”, 9:2, pp. 355-363, DOI 10.1075/target.9.2.09eve.
- Hammersly 2019: Martin Hammersly, *The Concept of Culture. A History and Reappraisal*, Palgrave Pivot Cham.
- Dundes 1996: Alan Dundes, *The Walled-up Wife. A Casebook*, University of Wisconsin Press.
- Greenblatt 2009: Stephen Greenblatt, *Cultural Mobility: A Manifesto*, Cambridge University Press.
- Jenks 1993: Chris Jenks, *Culture*, London and New York, Routledge.
- Jørgensen & Lüsebrink 2021: Steen Bille Jørgensen & Hans Jürgen Lüsebrink (eds.), *Cultural Transfer Reconsidered. Transnational Perspectives, Translation Processes, Scandinavian and Postcolonial Challenges*, Boston, Brill Rodopi.

⁸ „procesul prin care o serie de bunuri sunt integrate în repertoriul domestic și consecințele generate de această integrare.” (traducerea noastră)

- Martin et alii 2014: Mircea Martin, Christian Moraru, Andrei Terian (eds.), *Romanian Literature as World Literature*, New York, Bloomsbury Academic.
- Rossini & Toggweiler 2014: Manuela Rossini & Michael Toggweiler (eds), *Cultural Transfer. An Introduction. Word and Text. A Journal of Literary Studies and Linguistics*, Vol. IV, Issue 2, December, University of Ploiești, pp. 5-9.
- Marțole 2023: Daniela-Maria Marțole, *Cultural Transfer and Translation. Romanian Glimpses*, Suceava, Editura Universității „Ștefan cel Mare”.
- Roig-Sanz & Meylaerts 2028: Diana Roig-Sanz & Reine Meylaerts (eds.), *Literary Translation and Cultural Mediators in ‘Peripheral’ Cultures, Customs Officers or Smugglers*, Palgrave Macmillan.
- Stockhorst 2010: Stefanie Stockhorst (ed.), *Cultural Transfer through Translation*, Amsterdam and New York, Rodopi.
- Tappe 1984: Eric Tappe, “A Rumanian Ballad and Its English Adaptation”, in *Folklore*, Vol. 95, No. 1, pp. 113-119.
- Terian 2019: Andrei Terian, “Cultural Triangulation in the Romanian Travelogues to China under Communism”, in *World Literature Studies*, Published by Institute of World Literature, Slovak Academy of Sciences, Vol. 2, pp. 16-30.